

Błażej Skaziński

Kościół św. Jana Chrzciciela w Gorzowie

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 5, 61-72

1998

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NADWARCIAŃSKI ROCZNIK
HISTORYCZNO-ARCHIWALNY
NR 5 - ROK 1998

Błażej Skaziński
Gorzów Wlkp.

Kościół św. Jana Chrzciciela w Gorzowie

Kościół św. Jana Chrzciciela w Gorzowie wzbudza ostatnio spore zainteresowanie historyków, archeologów i historyków sztuki.¹ Ten nie zachowany, średniowieczny monument znany jest zaledwie na podstawie jedyne go dokumentu, funkcjonującego zresztą w dwóch nowożytnych, identycznych odpisach.² Lokalizacja, datowanie, osoba fundatora, okoliczności powstania, forma architektoniczna oraz funkcja świątyni pozostają nie rozpoznane. W takim układzie zajmowanie się tym obiektem może wydawać się bezcelowe. Pozostaje na pewno uporządkować dotychczasową wiedzę i oddzielić hipotezy prawdopodobne od niemożliwych. Tymczasem warsztat historyka sztuki, w który został wyposażony autor poniższego opracowania, pozwala spojrzeć na kościół świętojański przez pryzmat średniowiecznych zwyczajów budowlanych i ówczesnie obowiązujących form życia religijnego, co wobec braku źródeł archiwalnych i ikonograficznych, może rzucić nowe światło na tajemnicę tej intrygującej świątyni.

¹ Z. L i n k o w s k i, *Dawny, dawniejszy ...*, [w:] *Almanach gorzowski 1998*, Żary 1997, s. 242; Z. M i l e r, *Siedem wieków gorzowskiego rynku*, Ziemia Gorzowska 1997, 21, s. 20 - 21; M. P y t l a k, *Odkrywanie tajemnic Starego Rynku*, Trakt 1997, 12, s. 32; J. M i c h a l s k i, *Głowa św. Jana Chrzciciela na misie - średniowieczna rzeźba relikwiarzowa z Muzeum w Gorzowie Wielkopolskim*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* nr 4, 1997, s. 39 - 44.

² Archiwum Państwowe Oddział w Gorzowie Wlkp., zespół Akta miasta Gorzowa (dalej: AMG), sygn. 160, 164, s. 233.

Gorzów - pierwotnie Landisberch Nova - to miasto lokowane w 1257 roku przez przedstawiciela dynastii askańskiej na niedawno pozyskanych terenach prawodrzańskich, w założeniu jako przeciwwaga dla polskiego Santoka. Wbrew wcześniejszym ustaleniom³ przyjmuje się, że miasto zostało założone na surowym korzeniu⁴, to znaczy że nie było tutaj wcześniejszej osady miejskiej czy paramejskiej. W pierwszym rzędzie wytyczono regularną siatkę ulic z centralnie usytuowanym, czworobocznym rynkiem, pośrodku którego założono fundamenty pod kościół farny. Pierwsza wzmianka o tym kościele, nazywanym następnie Mariackim, pochodzi z 1298 roku⁵, to jednak prawdopodobnie świątynia została wzniesiona w latach sześćdziesiątych trzynastego stulecia.⁶ Fundatorem świątyni byli dynaści askańscy, natomiast wykonawcą warsztat pracujący uprzednio przy budowie cysterskich kościołów klasztornych w Lehnin i Paradyżu.⁷ Świątynia została wzniesiona jako budowla trzynawowa, pięcioprzęsłowa, pseudobazylikowa i bezchórowa. Wnętrze przykryto sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, opartymi na masywnych, ośmiobocznych filarach i nadwieszonych, przyściennych słupkach. Po stronie północno-wschodniej wybudowano zakrystię, po stronie zachodniej kilkukondygnacyjny masyw wieżowy. W kolejnym etapie, w czwartej ćwierci XIV wieku nadbudowano drugą kondygnację zakrystii, służącą jako empora patronacka czy rodzaj ekskluzywnej kaplicy oraz przynajmniej jedną kaplicę po stronie południowej. W końcu XV wieku dobudowano po stronie wschodniej dwuprzęsłowe prezbiterium w typie kaplicowym. Równocześnie wraz z budową kościoła farnego założono okalający go cmentarz, czynny do 1729 roku, to jest do czasu likwidacji. Realizacja świątyni, jednej z pierwszych budowli ceglanych w regionie, dzięki skali, rozwiązaniom konstrukcyjnym i ponadregionalnym odniesieniom, jawi się jako niezwykle prestiżowa.

³ G. Wróblewska, *Gorzów*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, Zielona Góra 1967, t. I, s. 178-182.

⁴ A. Wędkiewicz, *Gorzów od czasów najdawniejszych do schyłku średniowiecza*, [w:] *Dzieje Gorzowa*, Gorzów Wlkp. 1990, t. I, s. 39 i n.

⁵ K. Reissmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt und Landkreises Landsberg / Warthe*, Berlin 1937, s. 87; G. König, *Die Pfarkirche St. Marien in Landsberg a. W. Eine baugeschichtliche Studie*, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark 1925, z. 2, s. 3-52.

⁶ S. Skibiński, *Kościół farny z XIII wieku w Gorzowie Wielkopolskim*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 13, 1968, s. 265 - 283.

⁷ S. Skibiński, *Pomorze Zachodnie i Nowa Marchia*, [w:] *Architektura gorycka w Polsce*, Warszawa 1995, t. III, s. 113 - 114.

Na przedmieściach średniowiecznego Gorzowa wybudowano założenia szpitalne wraz z przynależnymi im kaplicami, niestety nie zachowane do dzisiejszych czasów. Pod koniec trzynastego wieku na Przedmieściu Młyńskim powstał szpital z kaplicą św. Ducha⁸, służący starcom i niedołącznym. Na lewobrzeżnym przedmieściu znajdowała się kaplica św. Jerzego wzmiankowana w 1360 roku, powiązana zapewne ze szpitalem przeznaczonym dla trędowatych. Wreszcie na Przedmieściu Santockim znajdował się szpital z kaplicą św. Gertrudy i Wawrzyńca, przeznaczony dla pielgrzymów i podróżnych. Kaplica była wzmiankowana w 1458 roku, ale datę fundacji należy przesunąć na pierwszą połowę XV wieku, czy nawet na koniec XIV wieku. Kaplice szpitalne posiadały prosty system przestrzenny, stosunkowo niewielką skalę i pełniły przede wszystkim funkcje pogrzebowe. Podobne założenia były typowym elementem średniowiecznych ośrodków miejskich na terenie niemieckiego obszaru językowego. Interesujący nas kościół świętojański nie posiadał zapewne żadnego związku z tymi szpitalami. Zlokalizowany był zresztą prawdopodobnie w obrębie murów miejskich, wykluczyć należy również dla niego funkcje parafialne, skoro wiązały się one w średniowiecznym Gorzowie wyłącznie z kościołem Mariackim.

Jedynym niezaprzeczalnym dowodem na istnienie kościoła św. Jana Chrzciciela jest dokument wystawiony 10 IV 1495 roku przez biskupa lubuskiego Dietricha von Bülowa.⁹ Ten wysoki dostojnik kościelny ogłosił na terenie diecezji kamieńskiej czterdziestodniowy odpust na rzecz odbudowy wypalonego kościoła św. Jana Chrzciciela w Gorzowie. Tajemnicą pozostaje, dlaczego biskup lubuski zaangażował się w odbudowę kościoła znajdującego się poza granicami swojej diecezji. Być może straty poniesione w efekcie pożaru były tak dotkliwe, iż uniemożliwiły mieszkańcom gorzowskim natychmiastowe ich usunięcie. Dokument informuje, że wszystko w obrębie murów kościoła świętojańskiego zostało wypalone, co nie pozostawia wątpliwości, że chodziło o budowlę murowaną, kamienną czy ceglana. Zdecydowanie wobec tego należy wykluczyć, aby kościół świętojański został wzniesiony w konstrukcji ryglowej. Nie wiadomo, czy odbudowa świątyni została podjęta, a jeśli tak, to czy została

⁸ F. M ü l l e r, *Neue Funde von der Hl. Geistkapelle zu Landsberg*, Die Neumark. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Neumark nr 4, 1927, s. 22 - 29.

⁹ AMG, sygn. 160, 164, s. 233.

ukończona przed przyjęciem w Gorzowie reformacji, tzn. przed 1537 rokiem. Nowożytnie źródła ikonograficzne i archiwalne nie ujawniają istnienia tego obiektu.

W 1926 roku robotnicy pracujący na Starym Rynku natrafili na kamienne fundamenty po północno-wschodniej stronie kościoła mariackiego. Odkrycie wzbudziło zainteresowanie gorzowskiego historyka-regionalisty F. Müllera, który następnie prowadził tam prace wykopaliskowe i opisał ich rezultaty.¹⁰ Efektem przeprowadzonych badań było odsłonięcie szerokiej ławy fundamentowej z głazów narzutowych na zaprawie wapienno-glinianej, usytuowanej na osi wschód-zachód, równoległe do kościoła Mariackiego. Kopiąc w kierunku wschodnim, natrafiono na południowo-wschodni narożnik budowli, który załamywał się pod kątem prostym. Prowadzenie dalszych prac było niemożliwe, fundament przebiegał bowiem w kierunku północnym pod Richtsrassę (obecnie ulica Sikorskiego). Na wschodnim odcinku kamiennych fundamentów oraz częściowo poza ich obwodem, stwierdzono warstwę średniowiecznych cegieł o wymiarach: 290 x 95-100 x 135-140 cm, z domieszką gruzu kamiennego.¹¹ Badania historyka ujawniły również zwęglone elementy drewniane, a wewnątrz obrysu kamiennych fundamentów relikty średniowiecznych pochówków. Budowla pierwotnie posiadała piwnicę z czasem wypełnioną gruzem i wyłożoną ceglami posadzkowymi. Wyniki badań pozwoliły F. Müllerowi na sformułowanie szeregu wniosków. I tak: po północno-wschodniej stronie kościoła mariackiego wzniesiono w średniowieczu monumentalną budowlę, która po upływie bliżej nieokreślonego czasu uległa wypaleniu. W kolejnym etapie obiekt został odbudowany przy wykorzystaniu w znacznym stopniu pierwotnych fundamentów. Kości ludzkie znalezione w obrębie budowli historyk-regionalista uznał za efekt przemieszania ziemi z cmentarza przy kościele Mariackim. W rezultacie

¹⁰ F. Müller, *Aufdeckung von Fundamentresten auf dem Marktplatze in Landsberg a. W.*, Die Neumark. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Neumark 1928, nr 5, s. 14 - 17.

¹¹ Według tabeli wymiarów cegły zamieszczonej w pracy Z. Radackiego, *Zamki średniowieczne na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa 1976, s. 315 - 316 - wymiary cegieł przytoczone przez badacza są zbieżne z pomiarami cegieł z murów obronnych z końca XIII i początku XIV wieku w Stargardzie (295 - 300 x 95 - 100 x 135 - 142), w Chojnie (297 - 300 x 95 - 100 x 138 - 142) i w Mieszkowicach (285 - 290 x 95 - 100 x 135 - 140). Powyższe zestawienie nie może stanowić jednak podstawy do datowania obiektu, ponieważ cegły mogły zostać wykorzystane wtórnie.

tego badacz, posiłkując się wcześniej omawianym dokumentem, postawił nie bez pewnej dozy ostrożności hipotezę, że odnalezione relikty budowli należały do średniowiecznego kościoła św. Jana Chrzciciela.

Na podstawie materiału opublikowanego przez przedwojennego historyka w kwietniu 1997 roku przeprowadzono na północny wschód od kościoła Mariackiego archeologiczne badania ratownicze pod nadzorem M. Pytlak.¹² Wykopalka ujawniła kamienny fundament na zaprawie wapienno-glinianej o szerokości około 150 cm, usytuowany na osi zachód-wschód. Wobec trudności obiektywnych prace badawcze objęły zaledwie fragment fundamentów budowli, nie wykraczając poza zasięg badań przeprowadzonych przez F. Müllera. W takiej sytuacji jedynie nowoczesna metodologia oraz profesjonalizm badawczy mogłyby zagwarantować zebranie szerszej wiedzy na temat obiektu i sformułowanie nowych spostrzeżeń.¹³ Badania ujawniły kształtkę sklepienną oraz uszkodzony detal architektoniczny z wyciśniętym motywem rozety. Kształtka w sposób jednoznaczny wskazuje na budowlę posiadającą sklepienie, a więc z dużą dozą prawdopodobieństwa - na świątynię. Natomiast detal, zapewne element fryzu podokapowego, wskazuje na podstawie zastosowanej techniki, tzn. wyciskania, na stosunkowo późną datę powstania. W niczym nie przypomina on trzynastowiecznych, formowanych elementów fryzu z motywem lilii znajdujących się na elewacjach kościoła Mariackiego.

Niektórzy badacze wiążą fundację kościoła świętojańskiego z rzeckim pobytom w średniowiecznym Gorzowie konwentu augustiańskiego.¹⁴ W istocie, w statutach kapituły kamieńskiej z około 1385 roku znajduje się dokument zawierający wykaz dochodów kapituły i biskupa kamieńskiego, pochodzących między innymi z klasztorów na terenie diecezji kamieńskiej. Spis zawiera również informację o daninie w postaci baryłek wina, jaką zobowiązani byli składać gorzowscy augustianie. E. Rymar¹⁵, zwraca jednak uwagę na brak jakiegokolwiek wzmianki dotyczącej zobowiązań strzeleckiego konwentu augustiańskiego oraz jeszcze inny

¹² M. P y t l a k, op. cit., s. 32. Składam w tym miejscu podziękowania M. Pytlak za możliwość zapoznania się z wynikami prac archeologicznych.

¹³ Ostateczne wnioski zostaną sformułowane dopiero po szczegółowym przeanalizowaniu materiału dokumentacyjnego.

¹⁴ A. W ę d z k i, op. cit., s. 36.

¹⁵ E. R y m a r, *Czy w średniowiecznym Gorzowie był klasztor?*, Trakt 1997, nr 11, s. 39.

błędny zapis, co upoważnia do rozważania interesującej nas informacji jako efektu pomyłki średniowiecznego skryby. Zakon augustiański pojawił się w Nowej Marchii w wyniku kolejnych fundacji dynastów askańskich.¹⁶ Augustianie zostali osadzeni pod koniec trzynastego wieku w Lipianach, skąd przeniesiono ich wkrótce do Strzelec oraz w Chojnie. Nie pozostały żadne ślady obecności zakonu w Lipianach, natomiast wiadomo, że klasztor strzelecki (nie zachowany do dnia dzisiejszego), znajdował się w sąsiedztwie Bramy Gorzowskiej. Zachowanym w pełni średniowiecznym założeniem augustianów, nie pozbawionym jednak późniejszych nawarstwień, jest klasztor chojeński. Wszystkie założenia augustianów nowomarchijskich były usytuowane w obrębie murów miejskich, na działkach z nimi sąsiadujących. Tymczasem w Gorzowie nic nie wskazuje na istnienie średniowiecznego klasztoru w tym miejscu, podobnie jak, co zasugerowano¹⁷, istnienie zabudowań konwentalnych w obrębie rynku. Tradycja tymczasem umieszcza klasztor augustiański na działce przy ulicy Pocztowej (Poststrasse), obecnie ul. Hawelańskiej.¹⁸ Powyższa lokalizacja wydaje się nierealna, niemożliwe wydaje się również wzniesienie kaplicy konwentalnej poza założeniem klasztornym. Niemniej jednak przed wojną w zbiorach gorzowskiego muzeum znajdowały się dwie fotografie przedstawiające budynek klasztoru augustiańskiego na działce przy ulicy Pocztowej.¹⁹ Na pierwszej jest to widok fragmentu muru budynku klasztornego, na drugiej szczyt budowli. Tego rodzaju atrybucja musiała mieć pewne uzasadnienie. Zapewne chodziło o budowlę ceglana, posiadającą w szczycie ostrołukowe blendy. W rzeczy samej jedna z działek przy ulicy Hawelańskiej należała przed wojną do gminy protestanckiej. Wskazywałoby to ewentualnie na fakt przeniesienia praw własności z sekularyzowanej własności klasztornej, funkcjonującej jako dwór miejski (Stadthof), nieokreślonego zgromadzenia zakonnego na wyżej wspomnianą gminę. Należy zaznaczyć, że zwłaszcza konwenty

¹⁶ C. N a g e l, *Die Augustiner - Eremiten in der Mark Brandenburg*, Jahrbuch für Berlin-Brandenburgische Kirchengeschichte 38, 1963, s. 9 - 27.

¹⁷ U. E n g e l i e n, F. H e n n i n g, *Geschichte der Stadt Landsberg an der Warthe*, Landsberg 1857, t. I, s. 47 - 48. Na rynku miał się znajdować powstały w końcu trzynastego wieku klasztor franciszkanów. Natomiast przy skrzyżowaniu ulicy Pocztowej i Welnianej umiejscawia się klasztor urszulanek.

¹⁸ A. W ę d z k i, op. cit., s. 70.

¹⁹ *Verzeichnis der Sammlungen des Städtischen Museums in Landsberg a. W.*, s. 21, 22, poz. 1186, 1199.

cysterskie posiadały swoje przedstawicielstwa na terenie średniowiecznych miast, prowadząc w nich na dużą skalę działalność handlową.²⁰

Za jedyny zachowany element wyposażenia kościoła świętojańskiego uważa się rzeźbę głowy św. Jana Chrzciciela na misie.²¹ Według posiadanych informacji znajdowała się ona przed wojną w kościele Mariackim, gdzie była eksponowana na zaplecku ambony, a następnie nad wejściem z zakrystii do nawy.²² We wrześniu 1945 roku zabytek zasilił zbiory nowo utworzonego muzeum w Gorzowie²³, gdzie pozostaje do dnia dzisiejszego, stanowiąc najcenniejszy eksponat kolekcji sztuki dawnej. Rzeźba została pierwotnie wydatowana na pierwszą połowę szesnastego stulecia²⁴, dopiero w ostatnim czasie, na podstawie cech stylistycznych, datowanie przesunięto na przełom czternastego i piętnastego stulecia.²⁵ Rzeźby św. Jana Chrzciciela na misie występowały stosunkowo często we wschodniej części niemieckiego obszaru językowego. Do dzisiejszych czasów zachowały się obiekty z Łagowa, Brzegu i Chlastawy, do nie zachowanych, lecz udokumentowanych przykładów tego typu zabytków należą rzeźby z Sulęcina i Boryszyna.²⁶ Prawdopodobnie zabytki te nabrały szczególnego znaczenia w dniu św. Jana Chrzciciela, kiedy eksponowano je na mensie ołtarzowej, a następnie, w trakcie misterii świętojańskich stanowiły rekwizyt w scenie następującej po ścięciu.²⁷ Obiekt gorzowski pełnił dodatkowo funkcję relikwiarza, w czole głowy znajduje się bowiem tzw. *sepulcrum*, gdzie umieszczona była jeszcze do niedawna cząstka świętego. Fakt osadzenia w rzeźbie relikwii jawi się jako ewenement i świadczy o niebywałym znaczeniu obiektu jak i miejsca, w którym był przechowywany.

²⁰ Za powyższe spostrzeżenia składam podziękowania kulturoznawcy R. Piotrowskiemu.

²¹ J. Michalski, op. cit., s. 43.

²² G. Königk, op. cit., s. 41; K. Reissmann, op. cit., s. 95.

²³ Z. Nowakowska, *25 lat działalności Muzeum w Gorzowie Wlkp.*, Zeszyt Muzeum, Gorzów Wlkp. 1972, s. 31.

²⁴ K. Reissmann, op. cit., s. 95.

²⁵ J. Michalski, op. cit., s. 44.

²⁶ H. E. Kubach, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg*, Stuttgart 1960, s. 60, 270.

²⁷ Z. Biellowicz-Krygierowa, *Gwidona Chmarzyńskiego Galeria Sztuki Średniowiecznej w Muzeum Narodowym w Poznaniu*, Muzealnictwo 1975, nr 23, s. 30.

Fundacje tego rodzaju paramentów uważa się za charakterystyczne dla zakonu joannitów²⁸, dla którego św. Jan Chrzciciel był głównym patronem i jednym z motywów działalności. Dodać warto, że zgromadzenie posiadało w regionie olbrzymie latyfundia otrzymane po kasacie zakonu templariuszy z ośrodkami w Chwarszczanach (od około 1335 roku), Sulęcinnie (od około 1347 roku), Słońsku (od 1347 roku) i Łagowie (od około 1347 roku). Po 1397 roku joannici obecni byli również w okolicach Gorzowa, dzierżąc w zastawie od margrabiów brandenburskich zamek santocki²⁹. Nie byli oni jednak generalnie zainteresowani obecnością na terenie ośrodków miejskich. Istniała tendencja odwrotna, skoro ich pomorscy odpowiednicy, po zatargu z miastem Chojna, przenieśli siedzibę konwentu z Rurki do Swobnicy, zwiększając tym samym dystans dzielący komturię od miasta³⁰. Joannici rzeczywiście posiadali patronaty nad kościołami farnymi w Choszcznie (od 1309 roku) oraz otrzymanymi w spadku po templariuszach - w Chojnie (przed 1329) i Sulęcinnie (1347). Należy zwrócić jednak uwagę, że kult świętojański był w średniowieczu niezwykle popularny i nie stanowił joannickiego monopolu, o czym świadczą fundacje licznych ołtarzy na terenie nowomarchijskim.³¹ W takim układzie kojarzenie kościoła świętojańskiego w Gorzowie z działalnością zakonu joannitów wydaje się mało prawdopodobne, a wobec braku źródeł archiwalnych - w zasadzie nieuzasadnione.

W swoim artykule Z. Linkowski³², opierając się na nieznanym mi źródle, ewentualnie na nieznanym mi wywodach, zwraca uwagę, że kościół świętojański w Gorzowie mógł powstać przed kościołem Mariackim. Taki sposób rozumowania zakłada, że miasto zostało założone na miejscu wcześniejszej osady targowej tudzież ewentualnie, że prace budowlane nad kościołem świętojańskim rozpoczęto przed założeniem fundamentów pod kościół farny. Pierwsza teza jest w zasadzie niemożliwa, druga niedopuszczalna, trudno również mniemać, aby kościół świętojański był

²⁸ G. Chmarzyński, S. Wiliński, *Szuka*, [w:] *Ziemia Lubuska*, Poznań 1950, s. 356.

²⁹ E. Rymar, *Santok w czasach joannickich i krzyżackich*, [w:] *Santockie zamki*, Gorzów Wlkp. 1997, s. 43 - 64.

³⁰ E. Rymar, *Zatarg joannitów z miastem Chojna i rycerstwem Nowej Marchii*, *Mówią Wieki* 1981, 2, s. 9 - 13.

³¹ J. Domaśłowski, *Goryckie malarstwo tablicowe Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, *Materiały Zachodniopomorskie* 1995, t. 41, s. 366.

³² Z. Linkowski, op. cit., s. 242.

pierwotnie kościołem farnym. Znaczna szerokość ławy fundamentowej domniemanego kościoła świętojańskiego nie oznacza bynajmniej wcześniejszej fundacji czy bardziej monumentalnej skali. Może być to natomiast efektem braku profesjonalizmu warsztatu budowlanego. Przy niemożności przeprowadzenia odpowiednich obliczeń zapewne niejako „na wycucie” zakładano fundamenty o określonej szerokości. Owo „wycucie” pozostawało niewątpliwie w zależności od doświadczenia jakim dysponował warsztat budowlany. W takim układzie rzekoma realizacja świętojańska jawi się jako fundacja miejscowego fundatora i jednocześnie wytwór lokalnego, zachowawczego warsztatu budowlanego. Taki wniosek eliminuje trzynastowieczne warsztaty z kręgu strzechy lenińskiej i choryńskiej oraz ich dysponentów, jakimi pozostawali dynaści askańscy. Na wczesną datę fundacji wskazuje również Z. Miler, odnosząc świątynię do trzynastowiecznych wiejskich, kamiennych kościołów parafialnych w Marwicach, Lubnie, Wawrowie i Wojcieszycach.³³ Kamienny materiał wykorzystany do wybudowania fundamentów rzekomego kościoła świętojańskiego, przypuszczalny, prosty program przestrzenny nie upoważniają bynajmniej do twierdzenia, jakoby świątynia została wzniesiona z granitowych ciosów, określanych też kwadratami. Budownictwo kamienne, charakterystyczne dla terenów nowomarchijskich i zachodniopomorskich, ściśle związane z kolonizacją niemiecką, było typowe dla drugiej połowy trzynastego stulecia. Działające tutaj warsztaty budowlane otrzymywały zamówienia zarówno w ośrodkach miejskich jak i wiejskich. Podstawową różnicą między tymi realizacjami pozostawał program przestrzenny.³⁴ Kościoły miejskie były zakładane na planie podłużnym, w układzie bazylikowym, z wieżą po stronie zachodniej. Wiele z nich zachowało się do dzisiejszych czasów - kościoły farne w Moryniu, Trzcińsku i w Baniach oraz w formie relikwów - w obrębie późniejszych ceglanych realizacji - kościoły w Barlinku, Myśliborzu, Ośnie Lubuskim, Choszczynie i Pelczycach. W przypadku kościołów wiejskich, zachowanych w znacznej liczbie do dzisiejszych czasów, są to budowle jednonawowe, z ewentualnie wyodrębnionym prezbiterium po stronie wschod-

³³ Z. M i l e r, op. cit., s. 21.

³⁴ G. C h m a r z y ń s k i, *Od romanizmu do schyłku baroku*, [w:] *Pomorze Zachodnie*, Poznań 1950, s. 173 - 176; M. O b e r, *Średniowieczna architektura sakralna zachodniopomorskich wsi i miast - problem związków i odrębności*, [w:] *Sztuka średniowiecza na Pomorzu*, Szczecin 1989, s. 40 - 48.

niej i masywną wieżą po stronie zachodniej.³⁵ Wraz z rozpowszechnieniem się materiału ceglanego na początku czternastego stulecia budownictwo kamienne w miastach uległo w zasadzie zanikowi.³⁶ Spotyka się co prawda późniejsze wiejskie kościoły kamienne, ale ponieważ umiejętności warsztatów budowlanych pracujących przy tego rodzaju realizacjach były znacznie skromniejsze, nie zdarza się obróbka ciosów granitowych w regularne kwadry.

Wobec braku materiału źródłowego należy mniemać, że fundacja świętojańska była realizacją późnośredniowieczną, a jej istnienie trwało stosunkowo krótko. J. Michalski przedstawił interesującą hipotezę, że kościół świętojański, usytuowany najprawdopodobniej na obrzeżach cmentarza, w sąsiedztwie kościoła Mariackiego, był świątynią cmentarną.³⁷ W rzeczy samej, posiadamy informację z 1385 roku o fundacji ołtarza św. Urbana dla kaplicy przy kościele Mariackim.³⁸ Przeprowadzone pod koniec 1996 roku badania archeologiczne wykazały istnienie przy południowo-wschodnim narożniku kościoła ośmiobocznej, dwukondygnacyjnej kaplicy o układzie filarowo-wnękowym.³⁹ Pierwsza kondygnacja posiadała po stronie zachodniej połączenie z cmentarzem i służyła jako ossuarium - miejsce przeznaczone do przechowywania kości. Wiązało się to z ceremonią drugiego pochówku, tym razem, w przeciwieństwie do pierwszego, miał charakter ponadindywidualny, kiedy zbierano z cmentarza ludzkie szczątki i składano je uroczyście w specjalnie do tego celu przeznaczonego pomieszczenia. Druga kondygnacja, skomunikowana z nawą kościoła, stanowiła sanktuarium, w którym umieszczono prawdopodobnie wspomniany wcześniej ołtarz św. Urbana. Tego rodzaju budowle, nazywane w literaturze przedmiotu *karnerami*, występowały w znacznej liczbie na terenie Dolnej Austrii i Południowego Tyrolu.⁴⁰ Domniemana kaplica św. Urbana stanowiła niewątpliwie element programu funkcjonalnego średniowiecznego cmentarza. Niewykluczone, że funkcje fune-

³⁵ Z. Ś w i e c h o w s k i, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, Poznań 1950, s. 9 - 23.

³⁶ Wyjątkiem jest kaplica szpitalna św. Jerzego w Baniach, która różni się jednak od ówczesnych realizacji wiejskich monumentalnym portalem, przynależnym realizacjom miejskim: spostrzeżenie M. O b e r, op. cit., przyp. 18.

³⁷ J. M i c h a l s k i, op. cit., s. 43.

³⁸ K. R e i s s m a n n, op. cit., s. 87.

³⁹ M. P y t l a k, po. cit., s. 32.

⁴⁰ W. W e s t e r h o f f, *Karner in Österreich und Südtirol*, St. Polten - Wien 1989, s. 1 n.

ralne przykościelnej kaplicy były niewystarczające i musiały być znacznie bardziej poszerzone poprzez wzniesienie dodatkowej budowli sakralnej.

Należałoby w takim układzie, mając na względzie sąsiedztwo kościoła Mariackiego, kojarzyć kościół świętojański z popularną w późnym średniowieczu architekturą o stosunkowo niewielkiej skali i prostym programie przestrzennym. W rachubę wchodzi kaplice szpitalne wznoszone najczęściej na przedmieściach i tylko wyjątkowo w obrębie murów miejskich.⁴¹ Kaplice szpitalne nie posiadały w sensie indywidualnym własnego modelu architektonicznego, przyjmując zazwyczaj za wzorzec program kaplicy cmentarnej, przy czym owa zależność mogła być odwrotna.⁴² Pełniły one, będąc powiązane z cmentarzami, przede wszystkim funkcje pogrzebowe. Powyższe przeznaczenie w świetle najbardziej prawdopodobnej lokalizacji świątyni - na cmentarzu przy kościele Mariackim - wskazuje na możliwość skorzystania z tradycji architektonicznych reprezentowanych przez kaplice szpitalne. Również fakt kojarzenia świątyni z rzeźbą głowy św. Jana Chrzciciela na misie posiada pewną logikę. Niewykluczone, że powyższy obiekt był kluczowym elementem liturgii kościoła świętojańskiego i zapewne uzupełnieniem liturgii kościoła Mariackiego. Prawdopodobnie rzeźba należała do pierwotnego wyposażenia świątyni, co w świetle nowego datowania obiektu pozwoliłoby na określenie daty powstania kościoła świętojańskiego, nie bez pewnej dozy ostrożności, na przełom czternastego i piętnastego stulecia. Także fakt, że rzeźba głowy św. Jana Chrzciciela z Jaćwierza (obecnie bez misy) była pierwotnie przechowywana w kaplicy pogrzebowej⁴³, nie wyklucza podobnej funkcji dla świątyni gorzowskiej. Tak więc kościół świętojański mógł prawdopodobnie służyć jako oprawa kultu zmarłych pochowanych na przylegającym do niego cmentarzu. Datowanie budowli na koniec czternastego wieku pokrywałoby się ze wzmożoną działalnością fundacyjną mieszczaństwa gorzowskiego. Znane są bowiem z tego okresu liczne fun-

⁴¹ Przykładem może być kaplica św. Ducha w Trzebiatowie.

⁴² E. B r a u n, *Die mittelalterlichen Spitalkirchen in Altbayern. Studien zur Typologie und zum Verhältnis von Bauaufgabe und Architektur*, München 1983, passim.

⁴³ P. Ł o p a t k i e w i c z, *Zabytki plastyki gotyckiej województwa krosnińskiego. Rzeźba drewniana - malarstwo tablicowe*, Krosno 1996, s. 31 i 97, il. 26; Powyższe zestawienie: J. M i c h a ł s k i, op. cit., przyp. 11.

dacje ołtarzy dla kościoła Mariackiego i kaplic szpitalnych.⁴⁴ Zwążywszy na niewielkie zainteresowanie w tej materii władzy centralnej, można wskazać jako ewentualnego fundatora - radę miejską, korporację mieszczańską czy przedstawicieli gorzowskiego patrycjatu.

Wszystkie powyższe rozważania należy uznać, wobec braku materiału archiwalnego i ikonograficznego, za wysoce spekulatywne. Postęp w badaniach nad kościołem świętojańskim uzależniony jest od systematycznych badań archiwalnych, które niewątpliwie rokują pewne nadzieje. Nie do pomyślenia jest bowiem, aby ten tak znaczący obiekt nie pozostawił po sobie żadnych innych wzmianek w średniowiecznych dokumentach. Zebranie bardziej szczegółowej wiedzy na temat kościoła świętojańskiego mogłoby się stać kolejnym, niezwykle istotnym przyczynkiem do badań nad formami życia religijnego w średniowiecznym Gorzowie.

⁴⁴ K. Reissmann, op. cit., s. 87